

सातौं अध्याय

७. उपसंहार तथा निष्कर्ष

७.१. उपसंहार

प्रगतिवादी नेपाली कवितामा व्यक्त मानवीय मूल्यबोधको निरूपण शीर्षकमा गरिएको शोधकार्यबाट तयार गरिएको यस शोध प्रबन्धभित्र जम्मा सात अध्याय रहेका छन् । यसको पहिलो अध्यायमा शोध कार्यको परिचय तथा सातौं वा अन्तिम अध्यायमा उपसंहार, तथा निष्कर्षको प्रस्तुतीकरण रहेको छ । यसैगरी शोध समस्या र त्यसको विश्लेषण गर्ने कार्यचाहिँ दोस्रो अध्याय देखि छैटौं अध्याय सम्ममा प्रस्तुत गरिएको छ । यिनै पाँच वटा अध्यायमा गरिएका अध्ययनको सारांश तथा निष्कर्ष नै यस अध्ययनको विषयवस्तु हो ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो अध्याय प्रगतिवादको सैद्धान्तिक परिचय पहिल्याउने समस्यासँग सम्बन्धित रहेको छ । यस समस्याको समाधान पहिल्याउने सन्दर्भमा प्रगतिवादी साहित्य सिद्धान्तबारे विभिन्न माध्यम र स्रोतबाट प्राप्त भएका विचार र मान्यताहरूको अनुशीलन गर्दै त्यसको रूपगत निष्कर्ष निकाल्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस अध्ययनबाट के प्रष्ट हुन आएको छ भने प्रगतिवादको मूल दार्शनिक एवम् सैद्धान्तिक आधार भनेको मार्क्सवादको द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादको प्रतिस्थापन हो । त्यसैले प्रगतिवादलाई मार्क्सवादको साहित्यिक अवतरण वा मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यता भनिन्छ । प्रगतिवादी चिन्तन धाराको खास उठान बिन्दु चाहिँ मार्क्स-एङ्गल्सबाट प्रस्तुत कला साहित्यसम्बन्धी दृष्टिकोणबाट भएको हो तथापि यसको पृष्ठभूमि चाहिँ यथार्थवादी साहित्यिक मान्यता हो । यस अध्ययनबाट के पनि स्पष्ट भएको छ भने प्रगतिवाद यथार्थवादको उच्च विकसित रूप हो । प्रारम्भिक चरणको यथार्थवाद आलोचनात्मक यथार्थवाद प्रगतिवादका नामले विकासशील हुँदै आएको हो । प्रगतिवादका दृष्टिमा कला एवम् साहित्यको उद्भव सामूहिक श्रमका बीचबाट भएको हो । श्रम सामूहिक प्रयोजनका निमित्त गरिने हुनाले श्रमकै बीचबाट जन्मेको कला साहित्यको सामूहिक प्रयोजन हुनु स्वभाविक हो ।

प्रगतिवादको सैद्धान्तिक आधार पहिल्याउने क्रममा यस अध्यायमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको विश्व दृष्टिकोण भित्र विकसित र विस्तारित हुँदै आएको प्रगतिवादी साहित्य

चिन्तन परम्पराको अनुशीलन गर्दा प्रगतिवादको अर्थ परिभाषा एवम् पृष्ठभूमिको परिधिभित्र रही प्रगतिवादको प्रवृत्तिगत स्वरूप पहिल्याउने प्रयत्न गरिएको छ । प्रगतिवादको दार्शनिक धरातल नै मार्क्सवादको सैद्धान्तिक आधार भएकाले जीवन जगतलाई बुझ्ने, विश्लेषण गर्ने र मानवीय जीवनको उत्कर्षतालाई ग्रहण गरी मानव जीवनको ऐतिहासिक कालक्रम र द्वन्द्ववादी विश्लेषणको आधार पहिल्याउने प्रयत्न गरिएको छ । प्रगतिवादका मूलभूत मान्यताको अनुशीलन गर्दा यसले सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थाको विरोध, साम्राज्यवाद वा पूँजीवादका नकरात्मक प्रवृत्तिहरूको विरोध, समाजमा पूँजीवादद्वारा गरिएको शोषण दमनयुक्त नग्न आचरणको पर्दाफाँस, राष्ट्रविरोधी र जनविरोधी शक्तिप्रति विद्रोह, आमूल परिवर्तनकारी क्रान्ति र शक्ति प्रतिको विश्वास, समाजको वर्गीय चरित्र र वर्ग सङ्घर्षको चित्रण, राष्ट्रिय जागरणको लागि सचेतनापूर्ण स्वरहरू- समतामूलक समाजको सिर्जना र सामाजिक यथार्थतामा जोड दिँदै आएको देखियो ।

अध्ययनको क्रममा अरू के देखियो भने प्रगतिवादले कला साहित्यलाई ललित कलाका दृष्टिले होइन उपयोगी कलाका दृष्टिले हेर्दछ र त्यहाँ वर्गीय उपयोगिताको प्रश्न अगाडि ल्याउँछ साथै कलाको सौन्दर्यात्मक पक्षलाई उपयोगितात्मक पक्षसँग जोडेर वर्गीय पक्षधरतालाई महत्व दिन्छ । यसले विचार वा कार्यको गतिशीलतासँग सामाजिक आर्थिक, भौतिक तथा साँस्कृतिक रूपान्तरणको सूत्र जोडी समाज रूपान्तरणको क्षेत्रमा मार्ग दर्शन गराउँछ । प्रगतिवादका अनुसार साहित्य सिर्जनाको मूल आधार समाजको यथार्थता हो । समाजको उत्थान, पतन र गतिशीलतासँग साहित्यको घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ त्यसैले साहित्यको संरचना सामाजिक उपयोगिताका आधारमा वस्तुनिष्ठ सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम्का आधारमा गरिनुपर्दछ । साहित्य मानवका पूर्ण चैतन्यको प्रतीक भएर आउँदा मानवीय समाजको विचार, दृष्टिकोण, सैद्धान्तिक अवधारणा, बानी, व्यहोरा, व्यवहार, रीति, संस्कृति र शिक्षाको समुच्चय रूपको प्रतिनिधित्व गरेको देखियो ।

यस अध्यायभित्र प्रगतिवादको सैद्धान्तिक आधार पत्ता लगाउने समस्याको क्रममा मार्क्सवादको मूल प्रस्थापनामा आधारित मार्क्सका राजनैतिक अर्थशास्त्रको समीक्षात्मक

भूमिका, जर्मन विचारधारा र कम्युनिष्ट पार्टीको घोषणा-पत्र तथा मार्क्सवादी कला साहित्यको मूल प्रस्तावना विन्दुबाट प्रगतिवादको सैद्धान्तिक आधार खडा भएको देखियो । प्रगतिवादले वर्गबाट वर्गीयता, समाजबाट सामाजिक विश्लेषण र सामाजिक यथार्थता, ग्रहण गरी समाज रूपान्तरणको मार्ग अबलम्बन गरेको पाइयो ।

प्रगतिवादी कला साहित्यको सैद्धान्तिक आधार पत्ता लगाउने क्रममा सामान्य यथार्थवाद, आलोचनात्मक यथार्थवाद हुँदै समाजवादी यथार्थवादसम्मको यात्रा पूरा गरी यसको राजनैतिक, दार्शनिक, साहित्यिक र ऐतिहासिक यात्राको अनुशीलन गर्दै प्रगतिवादका सम्बन्धमा राजनैतिक क्षेत्रबाट विकसित चिन्तन परम्परा, साहित्यिक क्षेत्रबाट विकसित चिन्तन धारा दार्शनिक तथा समाजशास्त्रीय क्षेत्रबाट प्राप्त दृष्टिकोण र विभिन्न सङ्घ सङ्गठनहरूद्वारा विस्तारीत मान्यताहरूको समष्टिगत एकत्वबाट प्रगतिवादी कला साहित्यको सैद्धान्तिक उठान हुन सकेको देखियो । प्रगतिवाद स्वयम् मार्क्सवादको कलात्मक अवतरण भएकोले यसभित्र रहेको अन्तर्भाव चैतन्यद्वारा मानवमूल्यको संवेदनशीलतालाई बोध गर्ने, मनन गर्ने र विश्लेषण गर्ने मार्ग प्रसस्त भएको पाइयो । यस सैद्धान्तिक अध्ययन भित्र प्रगतिवादको दार्शनिक आधार केलाउने सन्दर्भमा द्वन्द्ववादीक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद का केही सर्वमान्य सिद्धान्तको अनुशीलन गर्ने प्रयत्न भएको छ । यहाँ द्वन्द्ववादका अनुसार कालक्रमिक विकासको प्रक्रियालाई सङ्ख्यात्मक परिवर्तनबाट गुणात्मक परिवर्तनमा हुने सङ्क्रमण को रूपमा व्याख्या गरेको पाइयो भने विरोधी पक्षहरूका बीचको सङ्घर्ष नै विकासको गति हो । पुरानु मर्दै जानु र नयाँ देखा पर्दै जानु नै विकासको नियम हो । अर्थात् सूस्त सङ्ख्यात्मक परिवर्तनहरू, द्रुत गुणात्मक परिवर्तनमा फेरिनु नै समाज विकासको ऐतिहासिक श्रृङ्खला हो भन्ने पाइयो ।

यसरी प्रगतिवादको दार्शनिक आधार केलाउँदै जाँदा विरोधी पक्षहरूबीच एकता र सङ्घर्षको नियम, परिमाणात्मकताबाट गुणात्मकता तर्फ परिवर्तनको नियम, निषेधको निषेध नियम, पदार्थ र त्यसको अस्तित्व एवम् मार्क्सवादी जीवन दर्शन जस्ता दार्शनिक चिन्तनहरूले समाज विकासको ऐतिहासिक परम्परालाई क्रमिक परिवर्तनका साथ अघि बढाउँदै ल्याएको देखियो ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको तेस्रो अध्यायमा प्रगतिवादी कवितासम्बन्धी मान्यताको अनुशीलन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यो अध्ययन खासगरी प्रगतिवादी कविता मान्यताको समस्यासँग सम्बन्धित रहेकोले यहाँ कविता मान्यताका सैद्धान्तिक पक्षहरूको खोजी गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस अध्यायमा कवितासम्बन्धी मान्यता र परिभाषाहरू, कवितामा भल्कने वैचारिकता, भौतिकवादी धारणा र कवितामा व्यक्त हुन सकेका सामाजिक जीवनको वस्तुनिष्ठ यथार्थता एवम् समाजको आर्थिक भलक र विद्यमान समाजको संस्कार, संस्कृति, रीतिस्थिति र सभ्यताको सम्वाहक नै कविता भएकोले यसलाई समाजको दर्पणका रूपमा सर्वस्वीकृति प्रदान गर्ने पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यशास्त्री एवम् विज्ञ समालोचकहरूका परिभाषा तथा विचारहरूलाई अध्ययन गर्दै प्रगतिवादी काव्य चेतनाको पूर्व क्षितिजसम्म पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यहाँ मार्क्स, एङ्गल्स, लेनिन र माओका साहित्यसम्बन्धी मान्यताको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भौतिक जीवनको उत्पादन पद्धतिले सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, तथा बौद्धिक जीवनको प्रक्रियालाई निर्धारित गर्दछ । कला साहित्य जीवनको भावनात्मक, रागात्मक तथा संज्ञानात्मक अभिव्यक्ति हो । यो भौतिक बस्तु कै रूपमा लिनुपर्छ भन्ने मार्क्स तथा एङ्गल्सको अभिप्राय देखियो भने मानिसमा भएको कलात्मक प्रतिभा भौतिकवादी सौन्दर्य विज्ञानका दृष्टिले जीवन जगतको अध्ययन गर्ने, सौन्दर्यबोध गर्ने प्रतिभा र कलाकृतिको सिर्जना गर्ने योग्यता हो र यो नै आदिमानव समाजका दीर्घकालीन विकासको नतिजा हो भन्ने ठहर हुन सकेको पाइयो ।

यसै सन्दर्भमा लेनिनले साहित्य सम्बन्धी दृष्टिकोणमा आफ्ना केही महत्वपूर्ण टिप्पणीहरू अघि ल्याएका छन् । जसमा “पार्टी सङ्गठन र पार्टी साहित्य, रूसी क्रान्तिको दर्पण, तथा लेवतोल्सतोय” लाई मुख्य ठानिएको छ । उनले वर्गीय समाजमा लेखन कलालाई वर्गीय हितका लागि प्रयोग गरिनु पर्नेमा जोड दिएका छन् ।

यसै प्रसङ्गमा उनी समाजको प्रगतिशील रूपान्तरणका लागि क्रान्तिकारी चैतन्यको विकास गरिनु नितान्त जरूरी ठान्दछन् र त्यसका लागि पार्टी सङ्गठन र पार्टी साहित्यलाई कार्यरूप प्रदान गर्न तीनवटा कुरामा जोड दिएका छन् जसमा साहित्यमा पार्टी पक्षधरता, साहित्यको क्रान्तिकारी भूमिका र सृजनात्मक स्वतन्त्रता पर्न आउँछन् ।

साहित्यलाई पार्टीगत पक्षधर बनाउनु भनेको लेखन कार्यलाई समूहगत एवम् योजनाबद्ध रूपमा सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक उद्बोधनमा लगाउनु र त्यसको गतिलाई आत्मसात गर्नु हो ।

स्वतन्त्र साहित्यको सम्बन्धमा लेनिनले जुन समाजमा एउटा वर्गले अर्को वर्गमाथि शोषण गर्दछ, जुन समाज वर्गीय स्वार्थमा विभाजित छ, त्यस समाजको साहित्य कहिले पनि स्वतन्त्र हुन सक्दैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । यसैगरी लेनिनका साहित्यसम्बन्धी अवधारणाको अवलोकन गर्दा उनी साहित्य तथा कलालाई पार्टीगत प्रतिबद्धताको आधारशिला बनाउनुपर्नेमा विशेष जोड दिन पुगेका देखिन्छन् । यसैगरी मार्क्सवादका व्याख्याता चीन गणतन्त्रका संस्थापक नेता माओत्सेतुडले सन् १९४२ मा येनान प्रान्तमा भएको प्रगतिशील लेखकहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनलाई सम्बोधन गर्दा व्यक्त हुन सकेका साहित्य सम्बन्धी अभिमतले संसारभरी सर्वाहारावर्गका मुक्तिको लागि गरिने आमूल परिवर्तनकारी युद्धमा लेखक तथा कलाकारहरूले वैचारिक हतियारको रूपमा आफ्ना साहित्य सिर्जनालाई अघि ल्याई सङ्घर्षशील जनताको युद्धलाई सहयोग पुऱ्याउन आह्वान गरेको देखियो ।

यसैगरी कविताको सार्वभौम मान्यता सम्बन्धी समस्यालाई पहिल्याउन पूर्वीय तथा पाश्चात्य काव्यशास्त्रीहरूका विचारलाई अनुशीलन गर्दा कवि भाव र स्वभाव सामाजिक तथा साँस्कृतिक मूल्य मान्यता र प्रवृत्ति, बैचारिक, बौद्धिक तथा नैसर्गिक अवधारणाहरू कलात्मकरूपमा व्यक्त भएर आएको माधुर्यमय भाषिक संयोगलाई कविता भन्न सकेको पाइयो भने कविताको प्रगतिवादी मान्यता अनुसार चाहिँ गरीब, दुःखी, किसान, मजदूर तथा सर्वहारा श्रमजीवी वर्गको पृष्ठपोषण गर्ने अर्थात् यस्तो वर्गका लागि मार्ग दर्शक बोधगाम्य नेतृत्वदायी, उपयोगी, सरल, साम्राज्यवाद तथा सामन्तवाद विरोधी सहज र सुबोध भाषा शैली भएको हुनुपर्नेमा विशेष जोड दिइएको पाइयो ।

शोधप्रबन्धको चौथो अध्याय प्रगतिवादी नेपाली कविताको ऐतिहासिक परम्परा र पृष्ठभूमि पहिल्याउने समस्यासँग सम्बद्ध रहेको छ । यस अध्ययनबाट नेपाली कविताको आधुनिककालमा आएर एउटा पृथक धाराका रूपमा प्रगतिवादी नेपाली कविताधाराको आरम्भ भएको पाइयो । निश्चित कालखण्डका दृष्टिले हेर्दा नेपाली कविताको सन्दर्भमा

वि.सं.२००७ देखि प्रगतिवादी कविताको आरम्भ भएको हो भने सिंगो कृति र कृतिकारकै रूपमा उदय भएको चाहिँ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान र उनको 'भन्ज्याङ्गिनै' कविता सङ्ग्रह (२००८) लाई लिइएको पाइयो ।

प्रगतिवादी नेपाली कविताको पृष्ठभूमि चाहिँ २००७ साल अघिको जहाँनिया राणाशासन तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश चिनियाँ नौलो जनवादी क्रान्ति र भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामको प्रभाव तथा विश्वसाम्राज्यवादद्वारा गरिँदै आएको शोषण दमन र उत्पीडन तथा यसद्वारा सिर्जित कठोर निरङ्कुश राजनैतिक अवस्था एवम् विवशतापूर्ण समाजको स्थिति आदि पर्न आउँछन् भने नेपाली समाजमा विकसित हुँदै गरेको सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा नवसाँस्कृतिक चेतना र राणाविरोधी साङ्गठनिक गतिविधि एवम् सङ्घर्षका स्वरहरू आदि सबै प्रगतिवादी नेपाली कविताका पृष्ठभूमिमा रहेका उपजीव्य वस्तु वा सामग्री मानिएका छन् ।

प्रगतिवादी कविताको साहित्यिक पृष्ठभूमिका सम्बन्धमा नेपाली कविता परम्पराको भक्तिवादी धारामा पाइने सामाजिक चासो र सन्दर्भलाई लिन सकिने स्थिति रहेको देखियो भने प्राक्आधुनिक कालको परिष्कारवादी धाराका धरणीधर कोइराला र महानन्द सापकोटाजस्ता जागरणधर्मी कविका कविताद्वारा उत्तरवर्ती प्रगतिवादी कवितालाई अपेक्षाकृत अनुकूल पृष्ठभूमि प्रदान गरिएको पाइयो । यसैगरी स्वच्छन्दतावादी धाराका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ तथा गोपालप्रसाद रिमालका क्रान्तिधर्मी अर्थात् विद्रोहात्मक क्रान्ति चेतनायुक्त कविताले प्रगतिवादको पृष्ठभूमिमा रही उत्तरवर्ती कविहरूका लागि आधारस्तम्भ खडा गरेको देखियो । त्यसमध्येमा पनि अझ गोपाल प्रसाद रिमाल सशक्त रूपले प्रगतिवादी नेपाली कविताको आधारभूमि बनाउने कार्यमा जुटेका देखिन्छन् । प्रगतिवादी नेपाली कविताको पृष्ठभूमि केलाउने सन्दर्भमा वि.सं.२००९मा गठन भएको प्रगतिशील लेखक सङ्घको भूमिकालाई पनि कम मान्न सकिँदैन । यस अवधिका कवितामा गद्य लयात्मक तथा लोक लयात्मक मूल प्रवृत्ति पाइन्छ । त्यसैकारण यस अवधिका कविता जनसामान्यका लागि सम्प्रेषणीय रहेका देखिन्छन् । सहज, सरल र सर्वसंवेद्य ती कवितामा कलात्मक परिष्कारिताको चाहिँ पूर्ण रूपले पालन हुन सकेको

पाइएन । प्रगतिवादी नेपाली कविताको ऐतिहासिक परम्परा र पृष्ठभूमि केलाउँदै जाँदा गोपालप्रसाद रिमाल वि.सं. २००० आमाको सपना कविताबाट पूर्वचेष्टाको रूपमा उठान भएर आएको प्रगतिवादी धारामा विभिन्न कविहरूका श्रेष्ठतम कविता कृतिहरूले प्रगतिवादी काव्य चैतन्यलाई उर्ध्वगामी तुल्याएको पाइन्छ । प्रगतिवादी कविताले सामाजिक चेतनाको उत्कर्षता प्रदान गर्दै यथार्थवादी जीवन दर्शनसँग आर्थिक, नैतिक एवम् साँस्कृतिक उत्कर्षताका स्वरहरू मिलाई त्यसमा सङ्गीतमय वाणी भर्ने कार्य गरेको देखिन्छ ।

प्रगतिवादी नेपाली कविताको पृष्ठभूमिमा दार्जिलिङ्ग, बनारस र काठमाण्डौंको त्रिकोणात्मक भूमिका रहेको पाइन्छ । विभिन्न सामाजिक, साँस्कृतिक र साङ्गठानिक सङ्घ संस्थाहरू, विभिन्न पत्र पत्रिकाहरू र राजनैतिक सङ्गठनहरूको पनि उत्तिकै उल्लेखनीय भूमिका रहेको पाइन्छ ।

प्रगतिवादी नेपाली कविताको ऐतिहासिक परम्परातर्फ दृष्टि घुमाउँदा समग्र नेपाली कविताको अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सुगौली सन्धिपछि नेपाली कविताको वीर धारा छोडी भक्तिवादी धारातर्फ नेपाली सामाजिक चेतना रूपान्तरित भएर आउँदा समग्र नेपाली कविताकै क्षेत्रमा नौलो परिवर्तन आएको देखियो । सामाजिक संरचनाको स्वरूप र चेतनामा केही विकास भएर आउँदा लेखोटको युगलाई प्रकाशन वा मुद्रणको युगमा रूपान्तरित गरायो र प्रारम्भिक युगको साहित्यकला माध्यमिक युग चेतनातर्फ उन्मुख भएर आयो ।

यसको समयावधि वि.सं. १९४१ देखि वि.सं. १९७४ सम्मको कालखण्ड रह्यो भने वि.सं. १९७५ भन्दा पछ्याडिको समयलाई नेपाली कविताको आधुनिक काल मानियो । आधुनिक नेपाली कविताको विकास क्रममा शास्त्रीयतावादी वा परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, प्रगतिवादी धारा, प्रयोगवादी धारा र समसामयिक धाराका अनेक मोड र घुम्तीहरूमा कविताका अनेक भेद र उपभेदहरूको सिर्जना हुँदै आएको देखिन्छ ।

प्रगतिवादी नेपाली कविता धाराको आमन्त्रण कर्तामा गोपालप्रसाद रिमाल र त्यस धाराको उत्कर्षतातर्फ श्यामप्रसाद शर्मा, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, केवलपुरे किसान, गोकुल जोशी, भूपि शेरचन, हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, आनन्ददेव भट्ट, जनक प्रसाद हुँमागाई, टी आर विश्वकर्मा, युद्धप्रसाद मिश्र, मोदनाथ प्रश्रित र मोहन विक्रम सिंहलाई अघिल्लो पुस्ताका

नेतृत्वदायी कविका रूपमा सम्मान गरिएको पाइन्छ भने त्यसपछिको क्रमिक काव्य शृङ्खलामा अनेक कवि तथा कवियत्रीहरूको नाम उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसैगरी भारतीय नेपाली कवितामा प्रगतिवादी चिन्तनको उद्भव र विकास सम्बन्धी समस्याको अध्ययन गर्दा प्रगतिवादी भारतीय नेपाली कविताका पृष्ठभूमि, उद्बोधन, विकास र उत्कर्षताको अध्ययन गर्न जरूरी देखियो । प्रगतिवादी नेपाली कविताको उत्कर्षतामा प्रगतिवादी भारतीय नेपाली कविताको भूमिकालाई महत्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा हेर्ने गरिएको पाइयो ।

यसैगरी प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पाँचौँ अध्याय मानवीय मूल्य सम्बन्धी धारणाको परिचय गराउने समस्यासँग सम्बन्धित रहेको छ । यस अध्यायमा मानवीय मूल्यबोधको निरूपण सम्बन्धी समस्याको सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ । मानवीयमूल्यको खोजी गर्ने सन्दर्भमा मानव जीवन र त्यसको सारभूत तत्वलाई विश्लेषण गर्दा प्रकृति प्रदत्त सिर्जनामा सर्वश्रेष्ठ वस्तुका रूपमा मानवको सिर्जनालाई लिइएको पाइयो । विश्वमा रहेका सबै प्राणी जगतका लागि प्रकृतिले आवश्यक वस्तुहरू प्रदान गर्दै आएको देखिन्छ । त्यसरी प्रकृतिले प्रदान गरेका वस्तुहरूमा मानवका लागि छुट्टै र अन्य प्राणी जगतका लागि छुट्टै हुँदैनन् । यो विशाल ब्रह्माण्डमा प्रकृतिका लागि सबै समान छन् तर चेतनाको उच्चस्तरीय परिणाम चाहिँ मानव जातिले मात्र प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ । यसको परिणामस्वरूप मानिस संसारको सर्वश्रेष्ठ प्राणी बन्न पुगेको हो । मानिसले आफ्नो उच्च चैतन्यको बलमा आफ्ना भावना, विचार र व्यवहारलाई भाषाद्वारा सञ्चारमा ल्याउँन सफल भयो । त्यसैबाट उसले सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक एवम् नैतिक विकासको आधार तयार गरेको हो । संसारमा जति मानिस छन् त्यति नै इच्छा, आकाङ्क्षा, सोच, चिन्तन र विचारहरू रहेको पाइयो । यस्ता मानिसै पिच्छै भिन्न रहेका विचारहरूले वैचारिक मान्यतामा रहेको मूल्यमा पनि फरक ल्याएको देखियो । प्रत्येक जातिका संस्कार तथा संस्कृतिहरू, धर्म, कला, रीतिरिवाज, परम्परा, जीवनशैली, भाषा र चिन्तनमा भिन्नता पाइन्छ । त्यही संस्कार तथा संस्कृतिबाट सिर्जित मानवीय चेतनामा अनेकताको एकताबाट मानवीय समाजको कालक्रमिक इतिहास प्रवाहित हुँदै आएको देखिन्छ । मानिस एउटा सामाजिक प्राणी हो र उसले सामाजिक अस्तित्वका सबै सवालहरूमा अनिवार्य रूपले आफूलाई समाहित गराउनु पर्छ । यसरी समाजमा रहँदा

मानिसले सामाजिक नीति नियमहरू, समाजका उच्च आदर्श नियमहरू, लोक व्यवहारहरू, कला संस्कृति र सभ्यताहरू, चाडपर्व सम्बन्धी सामाजिक मान्यताहरू, लोककल्याणकारी विचार र भावनालाई आत्मसात गरेको हुन्छ । व्यक्तिले आफ्नो जीवनका साथै आफ्ना सामाजिक सम्बन्धका क्रममा अनेक नैतिक कर्तव्य, उत्तरदायित्व, अनुशासन र आचारसंहिताहरूको पालना गर्नुपर्छ । तिनै आचार संहिताहरूको समाजमा गरिने यथार्थ र व्यवहारिक प्रयोगबाट मानवीय मूल्य निर्माण हुन सकेको देखियो अर्थात् मानवीयमूल्यको कसी उसको व्यवहार हो भन्ने देखियो ।

समाजमा विद्यमान संस्कृति, धर्म, परम्परा, रीतिस्थिति र सामाजिक मापदण्डहरूको निर्माता पनि स्वयम् मानिस नै हो । मानवसभ्यताको कालक्रमिक इतिहासलाई हेर्दा मानव उत्पत्तिको क्रमदेखि मानव विकासका हरेक चरणहरूमा मानवमूल्य सम्बन्धी अनेक प्रतिमानहरू, आदर्श नियमहरू र सामाजिक मान्यताहरू बनिँदै र युगानुकूल परिवर्तन हुँदै आएका देखिन्छन् । तिनै मान्यताहरूबाट मानवीय समाजको स्वरूप र चेतनाको विकास हुँदै आएको देखियो । समाजको संरचना अनुसार नै मानवीय समाजमा वर्गीय चेतनाको विस्तार हुँदै आयो र विभिन्न वर्गमा समाज विभक्त हुन पुग्यो । त्यसबाट प्रत्येक वर्गको मूल्य तथा मान्यतामा अनेकताको बीजारोपण भएर आयो । समाजवादी समाजका मूल्यहरू र पूँजीवादी समाजका मूल्यमा प्रष्ट भिन्नता देखियो । मानिसमा रहेको प्राकृतिक तथा नैसर्गिक मूल्यमा आधुनिक युग चेतना र व्यक्तिवादी सोचले पारेको प्रभाव समग्र मानव जीवनका लागि उपयोगि बन्न सकेन । त्यसैकारण विश्वमा अनेक त्रासदीय घटनाहरू र युद्ध विभिषिकाहरू देखा परे । आ-आफ्ना मूल्यको खोजी गर्दा अनेक वर्गद्वन्द्व र सङ्घर्षको स्थिति आयो । यसैबाट मूल्यमा अनेकता र युगसापेक्ष परिवर्तनशीलताको स्थिति स्थापना भएको हो ।

यस शोधप्रबन्धले मानवीय मूल्यको खोजी गर्ने सन्दर्भमा मानवीय मूल्यसम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूका अन्तर्वाता तथा भेटवार्ताको माध्यमबाट प्राप्त विचार र टिपोट हुन सकेका अवधारणाहरूलाई उल्लेख गरेको छ । यस अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त हुन सकेका अवधारणाहरूले विभिन्न कोणबाट मानवीयमूल्यको परिभाषा र मूल्यसम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । यस अध्ययनको समग्रतामा मानवीयमूल्य भन्नासाथ मानिसको मूल्य

वा महत्व वा गरिमा वा अस्तित्व वा स्वत्व वा अहमत्व वा उदात्त चरित्र वा मानिसको अर्थ वा जुनवस्तु भिकिर्दिँदा समाजमा मानवको अस्तित्व रहँदैन त्यही नै मानवमूल्य हो भन्ने विद्वानहरूको अभिमत पाइयो भने संसारका सबै मानिसहरूमा रहेको प्रेम, सद्भाव, सत्यता, निष्ठा, बलिदान, दया, कर्तव्य, पुरुषार्थ, वीरता, पराक्रम, विद्वता, प्रसन्नता, विश्वबन्धुत्व, न्याय, विवेक आदिलाई नैसर्गिक मूल्य मापक सामाग्रीका रूपमा लिइएको पाइयो ।

समाजमा विद्यमान वर्ग, जाति, संस्कृति र सामाजिक मान्यताका आधारमा मानवीयमूल्यको खोजीगर्दा मानिसका देशीय, क्षेत्रीय, जातीय, वर्गीय, लिङ्गीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा नैतिक मूल्यहरू आ-आफ्नै परिवेशसँग जोडिएर रहेका हुन्छन् । मानव समाज साँस्कृतिक मूल्य मान्यतामा अडेको हुन्छ । संस्कृति भनेको विगतको पहिचान र वर्तमानको जीवनशैली हो । मानव संस्कृति भनेको यस्तो क्रमबद्ध सूचना प्रणाली हो जसले ज्ञान, आस्था, अनुभव, नैतिकता, नियम, सद्भाव र समाजको उदय तथा उन्नतिलाई विश्व मानवसमुदायको व्यवहारमा आत्मिक सम्बन्धका साथ स्थापित गराएको हुन्छ त्यसैले संस्कृति समाजको उपज हो भने मानवमूल्य चाहिँ संस्कृतिको उपज हो भन्ने पाइयो ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो भन्नुको तात्पर्य मानिस साँस्कृतिक प्राणी हो भन्ने बुझिन्छ । समाजमा विद्यमान धनी-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित, ग्रामीण-शहरी, सबैको आ-आफ्नो संस्कार र संस्कृति रहेको हुन्छ । त्यही संस्कृतिबाट उसको चेतना तथा स्वभावको निर्माण हुन्छ । त्यही स्वभावले उसको सामाजिक अस्तित्व निर्माण भएको हुन्छ । त्यही नै उसको साँस्कृतिक मूल्य हो । संस्कृति जस्तै धर्म पनि मानिसको मूल्य मापक तत्व मानिन्छ । धर्मको आधारमा मानवीय मूल्यको अवलोकन गर्दा आत्मविश्वास, आत्मशुद्धि र आत्मज्ञान भएको, अज्ञानता, संशय, उदाशीनता, अनिश्चितता, अनैतिक, असक्त, अयोग्य, अकर्मण्य, दीनता, परवशता, असहनशीलता, दुर्व्यसन, अश्रद्धा, एवम् अविश्वास नभएको मानिस नै मूल्यवान मानव हो भन्ने पाइयो ।

नैतिक मान्यताका आधारमा मानवीयमूल्यको अवलोकन गर्दा मानिसको नैतिक मूल्यले व्यक्तिका जीवनमा शुद्धता र परिष्कारयुक्त जीवनशैली यापन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । मनुष्यले नैतिक जीवनबाट सद्विवेक, उदारता, विनम्रता सत्यवादिता, मैत्रीभाव, शिष्टता

जस्ता सद्गुणहरू प्राप्त गर्न सक्छ । नैतिकता भनेको मानवीय तत्व हो । यसले मानवजातिका लागि सर्वोत्तम आभुषणको काम गरेको हुन्छ । नैतिक आचरणबाट मानवले स्नेह, सहानुभूति, सद्भाव, सच्चाआत्मालोचना, आत्ममूल्याङ्कन, संवेदनशीलता जस्ता अनमोल रत्नहरू प्राप्त गर्न सक्छ । यस्ता मानवीय गुण ग्रहणबाट मानिस नै मानव वा महामानव सम्म बन्न सकेको इतिहास पाइन्छ । मानव समाजमा रहेको नैतिकताले नै मानवलाई पशुबाट भिन्न गराएको हो भन्ने विद्वानहरूको भनाइ रहेको देखिन्छ । मानिसको कर्तव्य र नैतिकताले जीवनमा मर्यादा, गरिमा, उच्च आदर्शता र इमान्दारिता ग्रहण गर्दा ऊ सत्मार्गमा प्रवाहित हुन पुग्छ । त्यसैबाट उसको नैतिक मूल्य निर्धारण हुन पुगेको देखिन्छ । मानिसको वैचारिक स्थिरता, परिपक्वता र व्यवहारिक परिस्कृतताका आधारमा पनि उसको मूल्य मापन गर्न सकिएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा विश्वका विभिन्न विद्वान, चिन्तक तथा स्रष्टा एवम् द्रष्टाका अमूल्य कृतिहरूमा मानवीयमूल्य सम्बन्धी सारभूत विचार व्यक्त हुन सकेको पाइन्छ । मानवीयमूल्य वस्तुमूल्य जस्तै गतिशील वा परिवर्तनशील हुने भएकाले प्रत्येक युग र युग संवाहक सामाजिक मान्यतामा मूल्यको परिभाषा भिन्न हुने वा विपरीत हुने गरेको पाइयो ।

सामाजिक परिवर्तनको नियम अनुसार आर्थिक स्थितिले पनि मानवीयमूल्य निर्धारणमा फरक पार्न सक्छ । आजको परिवर्तनशील समाजमा हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो अस्तित्व, स्वत्व तथा अहमत्व जोगाउन अनेक प्रकारका सङ्घर्ष गर्नुपर्ने देखिन्छ । समाजमा एकले अर्काको अस्तित्व समाप्त गर्न कम्मर कसेर लागि रहेको पाइन्छ । यो द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको सर्वमान्य सिद्धान्त हो । यो निषेधको निषेध नियममा आधारित वस्तुवादी सिद्धान्त पनि हो । यसै सिद्धान्तका आधारमा रही जसले आफूलाई समाजमा जस्तो रूपमा स्थापित गर्न सक्छ, त्यही नै उसको मूल्य हो भन्ने देखियो ।

शोधपत्रको छैटौँ अध्याय मूल शोध समस्या प्रगतिवादी नेपाली कवितामा पाइने मानवीय मूल्यबोधको निरूपणसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस अध्यायमा मानवीय मूल्यबोधको निरूपण गर्ने सन्दर्भ सँगै मानव जीवनमा आइपर्ने अनेक आरोह अवरोहहरूको अध्ययन गर्दै प्रगतिवादी नेपाली कविताका अन्तर्गर्भबाट मानवीय मूल्य खोज्ने प्रयत्न

भएको छ । यहाँ मार्क्सवादी भौतिकवादका विश्व दृष्टिकोण अनुसार मानवले मानवप्रति गरिने व्यवहारको कसीबाट मानवीयमूल्य निर्धारण गर्न सकिन्छ भन्ने देखाइएको छ । अध्यात्मवादीहरूका दृष्टिमा भगवत् गीतालाई मानवीयमूल्यको उत्तम व्याख्या भनिएको पाइन्छ भने भौतिकवादी दृष्टिमा वैज्ञानिक साम्यवादको विचार प्रवाह गर्ने द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादलाई मानवीयमूल्य सम्बन्धी विशिष्ट, व्याख्या ठानिएको देखिन्छ ।

प्रगतिवादी कविताको अनुशीलन गर्दा पूँजीवादी समाज सत्ता र संस्कृतिले जन्माएको मानव विद्वेषकारी परम्पराले समाजमा धनी-गरीबको विभेद, सामन्तवादी सत्ता र संस्कृतिको स्थापना, महिला शोषण, सर्वहारा, किसान एवम् मजदूर वर्गको शोषण, दास प्रथाको स्थापना, विभिन्न युद्ध विभिषिकाहरूको त्रासदीय सिर्जना, धार्मिक तथा वैचारिक पूर्वाग्रहद्वारा समाजमा शोषण, दमन र उत्पीडनजस्ता अमानवीय, मानवद्वेषी कार्य गरी विश्वबाट मानवमूल्यको ह्रास गराईरहेको छ भन्ने पाइयो ।

यस अनुसन्धानले मानवीयमूल्यको खोजी गर्ने सिलसिलामा सर्वहारावादी मानवतावादको विश्वदृष्टिकोण सम्बन्धी समस्याको विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरेको छ भने प्रगतिवादी कवितामा व्यक्त मानवीय जीवन पद्धतिलाई मूल्यबोधक दृष्टिबाट खोज्ने प्रयत्न भएको छ । यसैक्रममा अछूत बनाइएका वर्गप्रतिको दृष्टिकोणलाई काव्यात्मक अनुशीलन गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयत्न भएको छ ।

यस अध्यायमा प्रगतिवादी नेपाली काव्य जगतको प्रारम्भ देखि हाल सम्मका केही श्रेष्ठतम कविताहरूको अनुशीलन गर्दै त्यसका गर्भमा रहेको व्यङ्ग्य, विद्रोह, अलङ्कार, दृष्टान्त, प्रतीक, बिम्ब अन्तर्भावयोजना, क्रान्तिराग आदिको माध्यमबाट व्यक्त हुन सकेका मानवीमूल्यको खोजी गरिएको छ । मानव जगतको यथार्थ प्रस्तुति गर्ने प्रगतिवादी कवितामा विभिन्न कला, कौशल, भाव, बिम्ब, जीवन जगतको प्रस्तुति र विद्रोहात्मक व्यङ्ग्य व्यक्त गर्ने सन्दर्भ सँगै मानवीयमूल्य बोधको सिर्जना हुन सकेको देखियो । यसैगरी मानवको अर्थ र अस्तित्व निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा प्रगतिवादी कविताहरूको अनुशीलन गर्दा प्रायजसो कवितामा मानवीयमूल्यका क्षयोन्मुख अवस्थाको विश्लेषण पाइयो । प्रगतिवादी कविताको कालक्रमिक इतिहासलाई अध्ययन गर्दा के प्रष्ट हुन आउँछ भने कविता समाज दर्शन तथा जीवन दर्शनको कलात्मक

प्रस्तुति हो । यसले मानवीय जीवनका समग्र पक्षमाथि विहङ्गम दृष्टि पुऱ्याएको हुन्छ जसबाट मानवीयमूल्य बोध हुन सकोस् ।

यस अध्यायमा प्रगतिवादी नेपाली कवितामा व्यक्त हुन सकेका मानवीयमूल्यको अनुशीलन गर्ने सन्दर्भमा प्रमुख ठानिएका केही श्रेष्ठतम कविता कृतिमा रहेको मानवीयमूल्य बोधको अवस्था पहिल्याउने प्रयत्न गरिएको छ । यस अध्यायमा प्रगतिवादी कविताका पूर्व चेष्टाकार वा आमन्त्रक गोपाल प्रसाद रिमालका कविताबाट मानवीय मूल्य खोज्ने क्रम सुरु गरिएको छ भने कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, केवलपुरे किसान, गोकुल जोशी, भूपि शेरचन, जनकप्रसाद हुमागाँई, आनन्ददेव भट्ट, मोदनाथ प्रश्रित, युद्धप्रसाद मिश्र, कृष्णभूषण बल, भवानी घिमिरे, विकास गोतामे, ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली, भवानी थापा, पारिजात, मोहन दुखुन, गोपी नारायण प्रधान, पी. अर्जुन, जस योज्जन प्यासी, भक्त राई, पवन चाम्लिङ्ग, कृष्णसेन इच्छुक, जगदीशचन्द्र भण्डारी, खगेन्द्र संग्रौला, उपेन्द्र पागल, अजम्बर काड्बाड, के.पी. ढकाल र मिश्र वैजयन्तीका फुटकर कविता वा काव्यात्मक अभिव्यक्ति भित्र रहेको मानवीय जीवन पद्धतिका विविध पक्ष र स्वरहरूबाट व्यक्त हुन सकेका मानवीय मूल्यबोधका अवस्थालाई कवितात्मक शब्दसंयोजन कै आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधप्रबन्धमा प्रगतिवादी नेपाली कवितामा व्यक्त हुन सकेको मानवीयमूल्य बोधको अवस्थालाई पहिचान गरी पूर्णता दिने कार्य भएको छ ।

७.२. निष्कर्ष

अध्ययनको उपसंहार प्रस्तुत गर्ने क्रममा यस शोधप्रबन्धका मूल प्राप्तिको उल्लेख गरियो । त्यसै क्रममा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको मूल शोध समस्या लगायत अन्य उप समस्याका समाधानको प्रस्तुतीकरण समेत भएको छ । यस शोधप्रबन्धको निष्कर्षमा मूल शोध समस्याका ठोस समाधानलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन केही प्रगतिवादी कवितामा व्यक्त मानवीयमूल्यका सारभूत तत्वलाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त देखियो । ती मूल शोध समस्याका ठोस समाधानलाई निम्नअनुसार सूत्रात्मक रूपमा देखाइएको छ ।

- (१) प्रगतिवादी नेपाली कवितामा युगजीवनको यथार्थतालाई व्यक्त गर्ने सिलसिलासँगै मानवीय मूल्यका अनेक सारतत्वहरू पत्थरमा, काठमा वा फलाममा अग्नि लुके भै लुकेका हुन्छन् ।

- (२) मानवीयमूल्य भनेको मानवको अर्थ हो । जसको रक्षाका लागि मानिस जीवनभर सङ्घर्ष गरिरहन्छ ।
- (३) मानवीयमूल्यहरू इतिहास सापेक्ष, समाज सापेक्ष, युगानुकूल र प्रगतिशील हुन्छन् ।
- (४) परलोकवादी, रूढिवादी, धार्मिक अन्धवाद तथा पूँजीवाद र साम्राज्यवादी उपनिवेशवादको मानवद्रोही स्वभावका विरुद्ध मानवीयमूल्यका सम्बन्धमा हालसम्मकै सर्वोत्कृष्ट व्याख्या द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादमा पाइन्छ ।
- (५) मार्क्सवादी भौतिकवादीको दार्शनिक आधारस्तम्भमा खडा भएर विश्व साहित्यको क्षेत्रमा देखा परेको प्रगतिवादले मानवीयमूल्यको सूक्ष्म विश्लेषण गरेको छ ।
- (६) मानवीयमूल्य भनेको सामाजिक आदर्श मूल्यहरूको व्यवहारिक प्रयोग हो ।
- (७) मानवीयमूल्यलाई सापेक्षित अर्थमा बुझिनुपर्छ, मूल्यहरू मानिसको सामाजिक जीवनसँग मात्र जोडिएका हुँदैनन् ती व्यक्ति वा समाजको संस्कृति एवम् साँस्कृतिक परम्परासँग पनि जोडिएका हुन्छन् ।
- (८) प्रगतिवादभित्र मानिसका सङ्घर्षशील, जुभारू, क्रियाशील, उद्यमशील, चरित्रको प्रस्तुति हुन आउँदा अन्तर्वस्तुका रूपमा मानवीयमूल्यको प्रस्तुति हुन सकेको पाइन्छ ।
- (९) प्रगतिवाद मानवीयमूल्यको प्रस्तोता हो यसले मार्क्सवादको उत्तम गन्तव्य साम्यवादको दिशा निर्देशित गरेको छ । जहाँ मानवीयमूल्यका सबै सम्भावनाहरू समाहित भएर आएका देखिन्छन् ।
- (१०) प्रगतिवादी कवितामा द्वन्द्वात्मकता, विद्रोहात्मकता, क्रान्तिरागात्मकता, र यथार्थ जीवनको प्रस्तुतिमा व्यक्त हुन सकेका विम्ब, प्रतीक एवम् व्यञ्जनाको माध्यमबाट मानवीयमूल्यबोध हुन सकेको पाइयो ।
- (११) प्रगतिवादी नेपाली कवितामा व्यक्त युगको कठोरता, प्रतिबन्धात्मक प्रतिकूलता, यातना, उत्पीडना, हत्या, बलात्कार, कष्टपूर्ण ग्रामीण जीवनको यथार्थता, महिला, बालबालिका, मजदूर, किसान, दलित, उपेक्षित तथा शोषित जीवनले मानव मानवीय चरित्र र मानवीयताका सम्बन्धमा एउटा गम्भीर प्रश्न खडा गरेको पाइयो ।

- (१२) प्रगतिवादी कविताले सरल, सहज र बोधगम्य भावाभिव्यक्तिद्वारा मानवीय जीवन पद्धतिको विश्लेषण गर्नेहुँदा सहज रूपमै मानवीयमूल्यका अनेक पक्षको बोध हुन सकेको पाइन्छ ।
- (१३) समग्रतामा हेर्दा मार्क्सवादी दर्शनबाट अभिप्रेरित प्रगतिवादले मानवका संवेदनशील सबै पक्षमाथि सूक्ष्म दृष्टि पुऱ्याएको हुँदा मानव हुनु र मानवीय मूल्यबोध गर्नुपर्ने सबै सवालमा यसले श्रेष्ठतम भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो । यसैकारण प्रगतिवादी नेपाली कवितामा मानवीय मूल्यबोधको अनुशीलन हुन सकेको हो ।